

Tek Parti Döneminde Camilerin Amaçları Dışında Kullanılması*

Yasin Ersin **

Fahri Sakal ***

Öz

Tek Parti döneminde camilerin tasnif edilerek ihtiyaçtan fazla olanlarının kadro harici ilan edildiği ve satıldığı biliniyor. Bazı camiler ise kadro dâhili olsalar bile, kişi ve kurumlarca depo olarak kullanılmışlardır. Tarihi değeri olan ve ibadete açık olan birçok caminin ayrıca askeri birliklerin işgalinde kaldığı da bilinmektedir. Bu dönemde bazı kurumlar buğday, un, sanat eseri, tarihi eser, silah ve benzeri eşyaları koymak için camileri istemiş ve almışlardır. Bu duruma zaman zaman Vakıflar Müdürlüğü ve Diyanet İşleri Başkanlığı'nın itiraz ettikleri, bazen itirazlarının kabul edildiği ve camilerin kurtarıldığı vaki olmuştur. Bu süreçte kira ve işgal edilen camilerin kötü kullanıldığı ve birçoğunun tahribata uğradığı sıklıkla kayıtlara geçmiştir. Çalışmamız arşiv belgeleri üzerinden bu kayıtları ortaya çıkarmakta ve dönemin iktidarının bu konudaki tavrını değerlendirmeye sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Camiler, İşgal Edilen Camiler, Depo Olarak Kullanılan Camiler, Kiralanan Camiler.

Usage of Mosques for any Purpose During The One-Party Era

Abstract

During the One-Party era, mosques were categorized, and those that had more employees than needed were sold. On the other side, several mosques have been utilized as storage facilities by individuals and institutions, including staff members. Additionally, it is well known that military units have occupied a number of mosques that have historical significance and are accessible for worship. Some institutions requested and purchased mosques during this time period to house commodities like wheat, flour, artwork, historical treasures, weaponry, and other such objects. The Directorate of Foundations and the Presidency of Religious Affairs occasionally opposed this circumstance; sometimes their concerns were approved, saving mosques. In this process, it was frequently recorded that the rented and occupied mosques were misused and many of them were destroyed. Through the use of archival materials, our study decodes these records and assesses the government's perspective at the time.

Keywords: Mosques, Occupied Mosques, Mosques Used as Warehouses, Rented Mosques.

* DOI: 10.16971/vakiflar.1078794

MMakalenin Geliş Tarihi / Received Date: Şubat 2022 / February 2021

Makalenin Kabul Tarihi / Accepted Date: Haziran 2022 / June 2022

** Doktora Öğrencisi, Ondokuzmayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Samsun-TÜRKİYE;
e-posta: yasinersintr@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7149-1570>

*** Prof. Dr. Ondokuzmayıs Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü; Samsun TÜRKİYE;
e-posta: fahrisakal@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3167-8327>.

Giriş

Tarihî Camiler, namazı cemaatle veya münferiden eda etmek için olduğu kadar, sosyal hayat, eğitim, kültür ve iletişim gibi ihtiyaçları karşılamak için de kullanılan İslami mekânlardır. Diğer Müslüman devletlerde olduğu gibi Türkiye’de de her mahalle tarihi gelişim bakımından incelenirse bir caminin çevresinde kurulmuştur. Ayrıca camiler ibadethane veya sosyal ihtiyaçları gidermenin yanında bir kültürün sanatını, ruhunu göstermeleri bakımından da en müşahhas ve simgesel mimari yapılar olmuştur. Ancak camilerin bu işlev ve konumlarında zamanla değişimler başlamış, merkezi konumları devlet müesseselerine geçmiş, mesela tedrisat işini medreseler üstlenmiş, camilerin içtimai hayatta rolleri namaz edasına indirgenmiştir. Diğer taraftan Osmanlı’da camiler, zaruri hallerde komuta karargâhı, soruşturma veya yargılama yerleri olarak da kullanılmıştır. Bunun dışında camilerin müze, ambar, depo yahut kışla olarak kullanıldığı görülmemiştir. (Obuz, 2017: 1450).

19. yüzyılda gerçekleşen ekonomik çöküş, halkın maişet derdine düşmesi, askeri mağlubiyetler ve muhaceretler camilerin başka bir açıdan da ihmaline yol açmıştır. Ayrıca aydınlar arasında Avrupaî fikirlerin, bilhassa pozitivist ve materyalist etkilerin yayılması camilere olan bakışı değiştiren, camileri ikinci plana düşüren amillerden olmuştur¹. Cihan harbi sonunda bazı camilerin düşman işgaline uğrayan yörelerde yıkılma ve yakılma felaketine uğraması da bu yapılar için olumsuz gelişen başka bir durumdur².

Osmanlı Devleti son yıllarında sürekli saldırılar ve muharebelerle uğraşmak zorunda kaldığından, yapı işleri ve her türlü bayındırlık çalışmalarına gerektiği kadar zaman, emek ve bütçe ayıramamıştır. Bunun sonucu olarak birçok alanda fizikî mekân sıkıntısı yaşanmıştır. Osmanlı döneminde nüfuzlu insanlar ve cemiyet camiye çok önem vermiş olduklarından bu fizikî mekân problemi tüm anlatılan olumsuz gelişmelere rağmen camiler açısından mevzu bahis olmamıştır. Her mahalle ekonomik gücü nispetinde bir veya daha fazla camiye sahip olmuştur. Ancak aynı hüküm diğer kurumlar ve hizmetler için geçerli değildir, dolayısıyla birçok alanda mekân-mahal yetersizliği bilinmektedir. Devletin ve cemaatin öncelik durumları, fakirlikleri gibi sebeplerle gerekli yapılar veyahut tamirat ve bakım işleri de yeterince yapılmadığından camiler bu gibi pek çok sorunla birlikte Cumhuriyet idaresine miras kalmıştır.

İşte erken Cumhuriyet dönemi yöneticileri ortaya çıkan bu fizikî mekân ihtiyacını bazı hallerde camilerle gidermeyi seçmişlerdir. Bununla birlikte Osmanlı Devleti’nin geleneksel sosyal yapısını sağlıklı bulmayan, dini daha ziyade vicdanlarda görmek isteyen yeni iktidar, Obuz’un değerlendirmesine göre varoluş ve var olma sebebini dinin kontrolü altında olmasında, toplumsal sahada dinin etki alanını sınırlandırmasında veya en azından daha ılımlı bir dini anlayışı ikame etmekte görmüştür (Obuz, 2017: 1445). Böylelikle bu dönemde ihtiyaçtan fazla olduğu düşünülen camiler tasnif sonunda kadro dâhili veya hârici olarak ikiye ayrılmış, kadro harici ilan edilenler ivedilikle elden çıkarılmıştır. Bu elden çıkarılma, satış şeklinde³ olmakla beraber, bazılarının ordu (asker) emrine tahsis edildiği de olmuştur. Bazen, özellikle savaş hallerinde veya savaş ihtimali güçlü olduğu zamanlarda kadro dâhili veya harici olduğuna bakılmaksızın birçok cami askeri birliklere geçici askerî kışla veya ikametgâh olarak tahsis edilmiş, bazıları da askerî

1 Bu etkinin tezahürü olan tek partili yıllardaki cami algısını ve faydacı yaklaşımı daha önce “Tek Parti Devrinde Cami ve Mescitlerin Satılması” başlıklı makalemizde yeterince işlediğimizden tekrar bu konuya girmeyi gerekli görmüyoruz. Bkz. Ersin, Yasin-Fahri Sakal (2021). “Tek Parti Devrinde Cami ve Mescitlerin Satılması”. *Vakıflar Dergisi*, (56), 163-182.

2 Mesela Balkan Harbi esnasında Edirne’ye giren Bulgar askerlerinin Selimiye’de yaptıkları biliniyor. Bulgar subaylar tarihi halıları yağmaladıktan sonra Cami’ye atlarını bağlamışlardır. Millî Mücadele döneminde de Yalova’da üç adet cami Yunanlılarca yakılmıştır. Bkz. BCA, DİB K, 051.0.0/8.67.26.1.

3 Tasnif talimatnamesi ve satılan camiler için bkz. Ersin ve Sakal (2021, 163-182).

mühimmat ve silah deposu olarak kullanılması için verilmiştir. Askeriyenin dışında kamu kurumları, mesela Ziraat Bankası, Toprak Mahsulleri Ofisi veya müzeler de bazı durumlarda camileri depo olarak kullanmışlardır. Siyaseten nüfuzlu kişilerin de camileri depo olarak kullandıkları görülmüştür. Bunları sınıflandırarak şöyle sunabiliriz.

a. “Cihet-i Askeriyece İşgal Edilen” ve Depo Olarak Kullanılan Camiler

Cumhuriyetin başından beri yer darlığı gerekçesi ile camilerin “işgal” edilmesi ve depo olarak kullanılması hem mülki hem de askeri kurumların sıkça başvurduğu bir uygulamaydı. Bununla birlikte Cumhuriyetin güç şartlarda ilan edilmesi, askerin dışarda ve bilhassa içerdeki caydırıcı kuvvetinin önemi ve rejimin koruyuculuğu şeklindeki ödevi hayati addedildiğinden gereksinimlerinin giderilmesi öncelikli idi. Diğer taraftan bazı mescit ve camilerin müzeye, okuma salonuna ve kütüphaneye dönüştürülmeleri, Cumhuriyeti kuran kadroların ideolojisini, yaklaşımını ve felsefesini göstermekteydi. Atatürk’ün açıkça belirttiği üzere Ordu rejiminin muhafızı idi⁴. Okuma salonları ve kütüphaneler uygarlaşmanın vasıtası, müzelerse ise ulus bilinç inşasının sembol mekânları olarak görülmekteydi. (Obuz, 2017: 1448). Bu anlayış rehberliğinde Türkiye’de tek partili yılların içinde bulunduğu konjonktür ve dünyada totaliter rejimlerin yarattığı atmosferin etkisiyle, Milli Müdafaa Vekâleti ile Evkaf Umum Müdürlüğü arasında 452 sayılı bir koordinasyon kararı akdedilmiştir. Yapılan müzakereler sonucunda ibadet ihtiyaçlarının dikkate alınması ve kullanımdan kaynaklı zararların ilgili kurumca yapılması şartıyla ilk önce kadro haricine çıkarılan cami ve mescitlerin askeriyece kullanımı kararlaştırılmıştır (Öztürk, 1995: 511-513). Camilerin de dâhil olduğu çeşitli mekanların devlet kurumları tarafından kullanımına imkân sağlayan prosedür 1939 yılında tamamlanmıştır, ancak cami “işgalleri”ni konu edinen arşivdeki vesikalardan anlaşıldığı kadarıyla daha 1920’lerin ikinci yarısından itibaren bu işgaller başlamıştır. Cami “işgallerini” düzenleyen 1939 tarihli ve 3634 sayılı kanun ise var olan fiili durumu hukukileştirmiştir (Esen, 2011: 125). Bu minval üzere II. Cihan Harbi esnasında aşırı miktarda askeri silahaltına alan devlet, bu askerleri barındıracak kâfi miktarda kışla bulamadığından, bazı cami ve dinî eserleri askere tahsis etmiştir. Bu bakımdan “Cihet-i askeriyece işgal edilen camiler” arşivde önemli bir başlıktır. Bu dönemde hem askerlerin kalması için hem de mühimmat ve silah deposu olarak kullanmak adına camilere el koyulmuştur. Tarihî ve mimarî değeri olmayan eserler ordu emrine verildiği gibi, tarihî ve sanat değeri olanların da bazıları ordu emrine verilmiştir. Tarih ve sanat değeri olanların işgalinden dolayı zaman zaman bunların boşaltılmaları istenmiştir. Hatta bir belgede görüldüğü üzere “askerin işgali altında bulunan cami, mescid vb. binalardan tarihi değeri” olanlar gibi, “olmayanların da boşaltılması” istenmiş, ancak buna karşı “Millî Müdafaa Vekâleti” tarihî ve mimarî değere sahip olsalar bile, bu eserlerin boşaltılmaması için direnmiştir (BCA, MGM K, 30-10-0-0/192-316-2). Kadro harici olanlar, diğer bir ifade ile tarihi ve mimari değerden mahrum bulunanlar zaten uzun süre asker işgalinde kalmışlardır. Tüm bunların geçerli hale getiren durum 3634 sayılı Milli Müdafaa Mükellefiyeti Kanunu’ndaki hükümlerle gerçekleşmiştir. Bu kanundaki “11. Madde”ye göre; askeriye ihtiyacı için devlet, sonra belediyeler, özel idare ve bunlar yetişmezse vakıflar idaresine ve halka ait yerlerin işgal edilebileceği tasrih olunmuştu. 452 sayılı koordinasyon heyeti kararının 14. maddesinde de mahalli ihtiyaç fevkinde bulunduğu valiliklerce tespit edilecek mabetlerin işgal edilebileceği ve bu takdirde mabetlerin iyi muhafaza edileceği belirtilmekteydi⁵. İstisnai haller durumunda uygulanacak bu

4 “Vatanın ve rejimin koruyucusu olmakla kalmayıp en geniş ve hakikî mânasıyla bir sulh âmili ve bir eğitim ve Öğretim ocağı olan yenilmez ordumuzun...” Mustafa Kemal Atatürk, *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri*, C. 1, (Derleyen Nimet Arslan), TTK. Yayınları, Ankara 1989, s. 429.

5 <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.3634.pdf> (Erişim Tarihi: 11/04/2022).

kanun, uygulamada önem ve amacından saptırılarak ilk önce camilerin işgal edilmesine ve dolayısıyla pek çok sanat eserinin harap olmasına sebebiyet vermiştir.

II. Cihan Harbi döneminde “cihet-i askeriye” emrine verilen camiler hakkında 6 Eylül 1939 tarihinde valiliklere yazılan talimat ise şöyledir (BCA, MGM K, 30-10-0-0 /192-318-6):

“Ciheti askeriyece istenilecek camiler hakkında vaziyeti haziranın devamı müddetine münhasır olmak üzere mahalli komutanların göstereceği kati lüzum ve hakiki ihtiyaca göre evvela kadro harici, ondan sonra tarihi ve mimari kıymeti bulunmayan camilerin ordu ihtiyacına verilmesi ve ecdat yadigârı olan abidatın tamir ve ihtiyaçları için çok paralar sarf edilmekte olmasından zaruri hallere inhisar ettirilecek olan bu işgal lüzum ve ihtiyacının valilerin takdirlerine bırakıldığı (...)”

Burada “vaziyet-i hazır” derken II. Cihan Harbi’nin ülkede yol açtığı mevcut durum kast edilmektedir. O dönemde Türkiye’nin bir milyonun üzerinde askeri silahlıta aldığı biliniyor. Bu durumda “mahalli komutanların” göreceği lüzum üzerine öncelikle kadro harici olan camiler, bunlar ihtiyacı karşılamazsa “tarihi ve mimari kıymeti bulunan camilerin de ordu ihtiyacına verilmesi” bildirilmiştir. Ancak “ecdat yadigârı” bu eserlerin tamir ve bakım masrafları hatırlatılarak “zaruri hallere inhisar ettirilecek” olan bu “işgal lüzum ve ihtiyacının valilerin takdirlerine bırakıldığı” da hatırlatılmıştır.

Buna göre birçok ilde icraatların yapıldığını biliyoruz. Mesela Giresun’da Hacı Hüseyin Camisi ve daha başka camiler piyade alayına verilmiştir (BCA, MGM K, 30-10-0-0/192-318-6). Asker işgali altına girmiş camilerle ilgili başka örnekler de vardır: Kadı Çelebi Camisi’ne asker yerleştirilmiş ve tarihî önemine binaen bu caminin tahliye edilip anahtarının gönderilmesi istenmiştir (BCA, DİB K, 051-0-0/8-67-8). Muğla Kurşunlu ve Şahidi Camileri de bir süre askerlere tahsis edilmiştir (BCA, DİB K, 051-0-0/13-115-57). Bir başka örnek de Pazar Camisi’nin ve bitişiğindeki medresenin askeriyeye bırakılması talimatıdır (BCA, DİB K, 051-13-115-75). 17 Mart 1928 tarihli tebligata göre, Dâhiliye vekili, Başvekâlete, Adana’da kurulan ve Mardin’e gelen 9. Jandarma Alayı’nın bazı taburlarının camilere yerleştirildiği bilgisini vermiştir (BCA, MGM K, 30-10-1/127-911-20). 1930-1945 yılları arasında asker işgali altında bulunan camilerin boşaltılmasına dönük istekler Milli Müdafaa’nın, “Bina yapılmadan buraları boşaltmak demek bu binaların içinde olan harp malzemesi, askeri teçhizatın açıkta bırakılarak mahvolması demek” görüşü ile olumsuz karşılık almıştır (BCA, MGM K, 30-10-0-0/192-316-2). Burada açıkça görülüyor ki, II. Cihan Harbi öncesinde de bazı camiler askerî işgal altındadır.

Bazı örnekleri kısaca yazarak asker işgali altındaki camiler konusunu bitirebiliriz: Antalya Orman Korumaya Alayı’nın işgali altında birçok cami vardı ve boşaltılması talebine ret cevabı gelmiştir (BCA, KDB K, 30.10.0.0/139.998.10). Bursa Altıparmak Camisi,⁶ Aydın Süleyman Bey ve Veysi Paşa Camileri,⁷ Manisa’daki asker işgalindeki çok sayıda cami,⁸ Konya’daki “Türk medeniyet ve sanatını gösteren cami, mescid ve medreseler,⁹ Gebze’de Mimar Sinan eseri Çoban Mustafa Paşa Camisi¹⁰, Turgutlu’da Topçu Alayına depo olarak verilen Limoncu Camisi¹¹ ve en kayda değer olarak Konya Alaaddin Camisi, depo veya erlerin kalması için tahsis edilmişlerdir. Bunların bazıları er veya geç askerden kurtarılmış, bazıları

6 Metnin akıcılığını bozmamak adına birbiri ardına gelen kaynaklar dipnot olarak gösterilmiştir. BCA, KDB K 30.10.0.0/139.998.2.

7 BCA, KDB K 30.10.0.0/192.315.22.

8 BCA, KDB K 30.10.0.0/192.315.21.

9 BCA, KDB K 30.10.0.0/213.445.12.

10 BCA, KDB K 30.10.0.0/213.446.5.

11 BCA KDB K 30.10.0.0/192.317.10.

bir süre daha işgal altında kalmıştır. Mesela Alaaddin Camisi'nin boşaltılması taleplerine karşı "bir ambar yapılanaya kadar askerinin emrinde kalmasının zaruri" olduğu Milli Müdafaa Vekâletinden bildirilmiştir¹².

Ünye'de bulunan Saray Camisi de böyle bir problem yaşamıştır. Caminin senelerden beri cezaevi olarak işgal edilmesi ve müteaddit müracaatlara rağmen boşaltılmaması halkın şikâyetine yol açmıştır (BCA, KDB K, 30-10-0-0/26-151-24). Cizre'deki M. Nuri Camisi, askerî tavla ve samanlık olarak tahsis edilmiş, sonra da kumarhane olarak kullanılmış, bilahare halk tekrar camiye satın alarak ibadete açmıştır. Bursa Osmangazi Şahadet Camisi, Bando ve Muhafız Birlikleri için tahsis edilmiş olup uzun süre koğuş ve bando-mızıka eğitim yeri olarak kullanılmıştır. Bu örnekleri arttırmak mümkündür, Nazif Öztürk'ün tespitlerine göre, Türkiye'de tek partili yıllarda toplam 488 adet cami askeriyeye tahsis edilmiştir¹³.

Çanakkale'den 5 Eylül 1949 tarihli "CHP Genel başkan vekili Bay Hilmi Urana" yazılan Kilitbahir Köy Muhtarı ve CHP Ocak Başkanı imzalı şu yazı konumuz açısından manidardır:

"Camilerimiz bütün harp yılları boyunca askeri malzeme deposu olarak kullanılmak suretiyle harap bir vaziyete sokulmuştur. (...) Köylümüz yıkık ve mail-i inhidam bulunan ibadethanelere girememekle mahzun ve müteellimdirler... Camilerin tamir ve yeniden ihyası için şahsi teşebbüs ve gayretlerinizi diler saygı ile bağlılıklarımızı bildiririz" (BCA, CHP K, 490.01/468.1919.1).

Benzer bir bilgi Vakıflar Umum Müdürü Fahri Kiper'in Başbakanlığa yazdığı 13 Kasım 1941 tarihli yazıda da görülmektedir (BCA, KDB K, 30.10.0.0/192.318.15). Buna göre Hatay'da da 5 kilise ve 9 cami, mescit, yeni asker celbiyle tekraren asker işgalinde olduğu hatırlatılmıştır. Bu eserlerdeki durumu şikâyetinde Kiper şöyle dile getirmektedir:

"Cam ve ampul tahribat ve zayıfatı temin edilmediği gibi, askerlerin çanta vesaire asmak için çivi çakmaları yüzünden duvarlarda tahribat da yapılmakta ve bilhassa yontma taştan yapılmış camilere badana sürülerek bu kıymetli binaların mimari tarzları bozulmakta ve dolmuş olan hela çukurlarının boşaltılmamasından..."

Kiper devamla 3634 sayılı Milli Müdafaa Mükellefiyeti Kanunu'nu¹⁴ hatırlatarak, işgal yüzünden doğacak zararlardan devletin sorumlu tutulabileceğini söylemiştir. Bu sebepten "işgal olunan vakıf mahallerin tahrip edilmemesi ve askerlerin kullanmalarından ileri gelen hela çukurlarının da cihet-i askeriyece boşaltılması" istenmiştir. Vakıflar Müdürünün bu talepleri anında karşılanmış mıdır bilemeyiz, ancak asker, işgal altında tuttuğu camilerin "kira bedelini" bile ödemek istememiş ve Vakıfların ödemesi gerektiğine dair karar aldırılmıştır (BCA, KDB K, 30.10.0.0/192.318.24).

Başka bir örnek olarak Üsküdar Mirgün'de Reşid Paşa Camisi, Beykoz ve Akbaba Köyü camilerinin silah deposu olarak kullanıldığı görülüyor. Halk bu konuda şikâyetini bizzat CHP'li vatandaşlar olarak partiye bildirmişlerdir. CHP İstanbul İl başkanı Dr. Esat Durusoy ve Genel Sekreter adına Cevat Dursunoğlu bu konularda yazmışlar, sonunda bu camileri silahtan arındırabilmişlerdir (BCA, CHP K, 490.01/475.1939.1). Siirt'teki 8. Seyyar Jandarma Alayı'nın camilere yerleşmesi ve uzun müddet buraları işgal etmesi de benzer bir şikâyet konusu oluşturmuştur. Siirt Ulus Mahallesi muhtarı tarafından Başbakanlığa çekilen

12 BCA, KDB K 30.10.0.0/192.317.9.

13 <https://www.sabah.com.tr/gundem/2020/06/17/> Erişim Tarihi: 01/08/2020.

14 Bu kanunun 11. Mad. "Cihet-i askeriye ihtiyacı için evvela devlete, sonra belediyelere, sonra hususi muhasebelere, bunlar yetişmezse Vakıflara ve halka ait yerlerin işgal edilebileceğini" amirdi.

telgrafta bölgedeki camilerin milletin ibadetine geri bırakılmasının gerekliliği önemle belirtilmiştir. Ancak alınan cevapta; kentte askeri ihtiyaçlar için 1948 yıllarında başlatılan inşaat çalışmalarının ve henüz jandarma için düşünülen pavyon inşaatlarının bitirilemediği, dolayısıyla askerin yer değiştirmesinin şimdilik mümkün olmadığı iletilmiştir (BCA, BÖKM K, 30.01.0.0/66.414.7).

Halkın şikâyetine mucip bu gibi durumlar meskûn mahaldeki camilerin, kutsal mekânlara yakıştırılmayacak şekilde amaçları dışında kullanılması idi. İbadet ihtiyacının giderilememesi ve kutsal mekânlara olan hassasiyetin dışında halkı rahatsız eden bir diğer husus, bilinçsiz askerlerin yapılara zarar veren hoyrat davranışlarıydı. Mesela Muğla'da "işgal" edilecek bir caminin asker tarafından kapısının kırılmaya çalışılması tanıklarca tepki çeken hadiselerdendir. Halk, imamın kapıyı açmak için yolda olduğunu askere zar zor anlatmaya çalışmıştır (Obuz, 2017: 1451). Uzun süre "işgal" altında olan bazı camilerin ise harabe haline geldiği, kimi camilerin kiremitlerin dahi "asker tarafından sökülüp arabalar ile sevk edildiği" şikâyet dilekçelerinden anlaşılmaktadır (BCA, MGM K, 30.10.0.0/192.318.18). Diğer taraftan ordunun camileri "işgali" başka tehlikeleri de beraberinde getireceği düşünülebilir. Mesela, öncelikle harp ihtimali olduğundan bir düşman bombardımanı veya hata eseri vuku bulacak askeri bir malzemenin patlama ihtimali düşünüldüğünde bu uygulamalar tam bir tedbirsizlik ve iş bilmezlik örneği olarak değerlendirilebilir. Bir bombardıman veya patlamanın hem tarihi camilerin zarar görmesine hem içindeki silahların yok olmasına hem de yöredeki halkın can ve mal kaybına sebebiyet vereceği izahı gerekmeyen açık durumlardır.

Bu gibi işgaller yüzünden pek çok cami kullanılmayacak hale gelmiştir. Bu sebeple Hatay Valisi askerî işgal altındaki camiler hakkında Başvekâlete müracaatta bulunmuştur. Söz konusu müracaatında; işgal altında olan camilerin tahribata uğradığını, üç seneden beri Antakya'da işgal altında olan 6 caminin elektrik tesisatının da tamamen bozulduğunu, hasırlarının artık kullanılmayacak hale geldiğini, asker işgali altında bulunan 400'ü aşan caminin daha iyi bir tarzda kullanılmalrı ve zaruri olmadıkça işgal edilmemelerini dile getirmiştir. Valinin bu görüşü meseleyi en iyi anlatan bir belgedir (BCA, MGM K, 30-10-0-0/192-318-25). Dört yüzün üzerinde cami asker işgalinde ise, bu ülkede hiç askeri tesis yapılmamış mı diye düşünmek gerekiyor.

b. Müze ve Sergi Salonu Olarak Camilerin Kullanılması

Tek Parti döneminde ister mülki makamlar ister askeri veya sivil kişiler olsun, her kim geniş bir mekâna ihtiyaç hissediyorsa ilk akla gelen camiler olmuştur. Bu minvalde birçok cami, ressam, sanatçılar veya başka alanlarda çalışan gruplara verilmiştir veya bu gruplar camilere talip olmuştur. Ankara Leblebici Camii'nin Yardım Sevenler Derneği'nce işgali, İstanbul'da Gülhane Parkı'ndaki Küçük Medrese'nin Ressamlar Cemiyeti'ne verilmesi bu kabil örneklerdendir (BCA, MGM K, 30-10-0-0/192-318-12; BCA, MGM K, 30-10-0-0/192-313-15). Kiliseden döndürülen İstanbul'da Fethiye, Kariye ve Perizat Hatun Camileri de müzeye çevrilen camilerdendir (Öztürk, 1995: 505). Yine İstanbul'da Yedikule'deki İmrahor Camii ve Yenibahçe'deki Fenari İsa Camisi, Millî Eğitim Bakanlığı'na müze olması koşuluyla tahsis edilmiştir (Obuz, 2017: 1448). Dolmabahçe Camisi de çok partili yıllara kadar Deniz Müzesi olarak kalmıştır (Öztürk, 1995: 507). Obuz'un kanısına göre camileri müzelere dönüştürmeye yönelik bu tür icraatlar, "geleneksel yapıyı kırmak isteyen", bu bağlamda çareyi "ülkenin laikleştirilmesi ve seküler milli kimlik" inşasında gören ulus-devletin temel yaklaşımıdır (Obuz, 2017: 1448). Belki de bu sebeple bu tür icraatlar alelacele genel bir kanuna dayanmaksızın bir müdürlüğün tezkeresi ve İcra Vekilleri heyeti onayıyla yapılmıştır. Mesela

İzmir'in Tire kasabasında eski eserlerden Aydınoğlu Yahşi Bey Camisi'nin müze yapılmak üzere Maarif Müdürlüğüne verilmesi buna örnek teşkil edebilir. Vakıflar Umum Müdürlüğü'nün tezkeresiyle yapılan teklif üzerine 4 Temmuz 1935'de İcra Vekilleri heyeti tarafından onanarak bu tarihi cami müzeye çevrilmiştir (BCA, KDB, 30-18-1-2/57-61-4).

Bazı sanat eserlerinin sergilenmesi için de keza camiler ilk akla gelen mekânlar olmuştur. Bu konuda ilk örneği Milas'tan verebiliriz. Kültür Bakanlığı'ndan 16 Mayıs 1938 tarihli Saffet Arıkan imzasıyla "Başbakanlık Yüksek Orunu'na" yazılan yazı, dönemin sanat ve medeniyet anlayışını ve bu anlayışın önceliğini kısmen anlatmaktadır (BCA, MGM K, 30-10-0/192-317-4):

"Milas'ta İsveçli Profesör Persson tarafından yapılan hafriyatta değerli eserler çıkmaktadır. Karyalılar'a ait bu eserlerin en yakın İzmir Müzesi'ne nakli çok masraflı olduğundan Milas'da teşhiri muvafık görülmüştür. Bu suretle etrafta ve yerlerde sürünen eserler de muhafaza altına alınmış olacaktır. Bu iş için Milas'taki eski eserlerden Firuz Paşa Camii uygun olacaktır. Vakıflar idaresince maarife devredilmesi hususuna bakanlar kurulunca bir karar alınması..."

VUM'un Başvekâlete bu konuda yazdığı cevabî yazıda; yapılan incelemede adı geçen caminin kadro dâhilinde olduğu ve halen halka açık bulunduğu söylenerek, kadro dâhili camilerin başka işlere tahsisinin kanuna aykırı düşeceği hatırlatılmış, bu tarihi caminin maarif idaresine devrine imkân görülmediği söylenerek cami kurtarılabilmiştir (Aynı belge). Eser sergilemek için derhal camiyi hatırlama cüretkârlığı, dönemin atmosferini anlamak adına dikkat çekicidir.

Müzeye çevrilen camilere bilinen en çarpıcı örnek şüphesiz Ayasofya olmuştur. Ünlü tarihçi B. Lewis bu konuda, "Fatih Sultan Mehmed'in, Bizans'a karşı zaferi anında onu cami yapmıştı; Cumhuriyet onu müze haline getirdi" ifadelerini kullanarak bu caminin simgesel durumuna dikkat çekmiştir (Lewis, 1993: 411-412). Sol Kemalizm ideologlarından Sadri Ethem, kaleme aldığı köşe yazısında Ayasofya Camisi'nin müzeye dönüştürülmesini, onun için biçilen "en güzel, en şerefli vazife" olarak nitelemiştir. O'na göre, "Ayasofya ne kilise olarak ne cami olarak insan tarihinde bir mana ifade etmez. Onun ifade ettiği mana yüksek sanat zevki üstün medeniyet kültürüdür" (Vakit, 8 Eylül 1934). Tarihsel olarak yüklendiği sembolik siyasete bakıldığında, Ayasofya Camisi'nin müzeye dönüştürülmesini "dünya medeniyetine bir armağan" olarak nitelemek, Cumhuriyetin laikleşme sürecinde dinin kutsalından arındırılarak rasyonelize edilmesi idealine de paralel bir görüş olarak yorumlanabilir (Parlak, 2019: 354). Bu bağlamda Ayasofya'da, Bizans eserlerinin yanında Osmanlı eserlerinin sergileneceği söyleminin pek samimiyet içeren bir vaat olmadığı anlaşılmaktadır. Diğer yandan Ayasofya'da müzecilik kültürünün gereklerine de uyulmamıştır. Mesela ünlü hattat Kazasker Mustafa İzzet Efendi'nin eserleri olan, Türk-İslam hüsn-i hatt sanatının şaheserleri Allah, Muhammed, dört halife, Hasan ve Hüseyin tabloları yerinden indirilerek "Müze"den çıkarılmak istenmiş, kapıdan geçirilemeyecek kadar büyük olduklarından dışarı çıkarılamamış, uzun bir süre müzenin altında bir mahzende saklanmıştır¹⁵. Hâlbuki Ayasofya madem müze yapılıyordu, bu eserler de Türk-İslam hat sanatının en hârikülâde örnekleri olarak o müzede sergilenebilirdi. Ayrıca bu tavır sadece Ayasofya Camisi'ne yapılmamış, başta Sultan Ahmed ve Selimiye Camiileri olmak üzere

15 <https://www.youtube.com/watch?v=gsNLdf3BeDo> Erişim tarihi 16.05.2021. Ayasofya'nın o zamanki müdürü Muzaffer Ramazanoğlu zamanında bir hatıra defteri açılmış ve deftere müzeye dönüşüm aşaması ile ilgili birçok not yazılmıştır. Hüsn-i Hatt tablolarının çıkarılmak istendiğini o defterdeki notlardan anlıyoruz. Defterdeki yazıların bir kopyasını Prof. Dr. Semavi Eyice almıştır. Ancak Eyice'nin belirttiği üzere artık "o defter" bulunamamaktadır.

birçok tarihi cami için de gelişigüzel müzeye çevrilme teklifleri götürülmüştür. İbrahim Çallı'nın Sultan Ahmed'i resim heykel müzesi olarak kullanma teklifi örnek olarak verilebilir. İsmet İnönü not defterine Fuat Sirmen'in Selimiye için "biz onu gözden çıkardık" dediğini yazmıştır (İnönü, 2001: 518; BCA, CHP K, 490.01/475.1939.1). Üstelik Çallı, caminin mevcut haliyle yetirince ışık almadığı bahanesiyle kubbesinin merkezinde büyük bir delik açılmasını da teklif etmiştir¹⁶. Müzeye çevrilen camilere bir diğer örnek Gaziantep Nuri Mehmet Paşa Camisi'dir. Çevresi kalabalık ve cemaatinin bol olduğundan hareketle bu caminin ibadete açılması için talepler gelmiş, ancak reddedilmiştir (BCA, MGM K. 30.10.0.0/192.318.35). Hangi caminin müze hangisinin ibadethane kalacağı tek partili yıllar boyunca problemli bir mesele olarak kalmıştır. Ülkenin geneli söz konusu olduğunda yerinde tespit sırasında çoğu zaman memurlar ve ilkokul öğretmenlerden raporlar istenmiştir. (Öztürk, 1995: 486). Bu sebeple sınıflandırma vetiresinde raporların yazımı ihtilaflı bir hal almıştır. Bu durum özellikle taşradaki cami ve mescitlerin tespiti ve fiziki durumlarının raporlanmasında da görülmektedir. Mimari ve tarihi bilgiden yoksun Maarif Vekâletine bağlı memurların veya ilkokul öğretmenlerinin görevlendirilmesi özellikle taşradaki düzenlemelerde özensiz ve yanlış müdahaleleri ortaya çıkarmıştır (Parlak, 2019: 356).

Elazığ Saray Camisi'nin başından geçenler bu bağlamda manidardır. Vakıflar U. Müdürü Fahri Kiper, tespit sonrasında zahire deposu olarak kullanılan bu sanat eseri cami hakkında Başbakanlığa 8 Ağustos 1944 tarihinde özetle şunları yazmıştır (BCA, MGM K, 30.10.0.0/192.318.26):

"Bu cami Elazığ merkezdeki camiler arasında sanat değeri en esaslı olan ve özellikle minberi çok kıymetli bir sanat eseridir. Bir vilayet merkezinde zahire ambarı olacak başka yerler bulunabileceği şüphesizdir. Bu işgaller yurdun her köşesinde yapılmakta, eserler tahrip olmaktadır. Mimar Sinan'ın eserlerinden Üsküdar İskele Camii'nin dış kısımlarına kadar ot ve saman, Nusretiye Camii'ne kösele doldurulmuş, Babaeski Cedid Ali Paşa Camii'nin kubbe kurşunlarının çalınmasına ve Anadolukavağı'ndaki Mihrişah Camii'nin tamamen yanmasına sebebiyet verilmiştir."

Devam eden yıllarda geçmişteki gelişigüzel tasfiyeler sebebiyle şikâyetler görülmüştür. İçlerinde sanat ve tarihî kıymeti olanların da bulunduğu bazı mescit ve camilerin işgali yüzünden cemaatle kılınması elzem olan bayram ve cuma namazı gibi namazlarda yer bulunamamasından dolayı halkın şikâyetlerinin arttığı dönemin belgelerinden anlaşılmaktadır (BCA, MGM K, 30-10-0-0/26-151-22). Karacabey'de halkın şikâyet telgraflarından kasabada namaz kılınacak hiçbir cami bırakılmadığı görülüyor (BCA, MGM K, 30-10-0-0/192-318-13). Tasfiye edilen eserler Müslümanların ibadethaneleri olup ayrıca bir de ilgili yıllardaki laik düzenlemelerle birleşince icraatların farklı yorumlanmasına yol açmış dolayısıyla halkın endişe ve şikâyetlerini çoğaltmıştır. Örneğin, 1927 Ekim'inde Kandıra'daki Beylerbeyi Köyü Camisi'nin Eğitim Bakanlığı'na devredilip ilkokul yapılması kararı, köylüleri rahatsız etmiştir. Bu değişim Diyanete şikâyet edilmiş ve kararın kaldırılması köylüler tarafından istenmiş ise de sonuç alınamamıştır (BCA, DİB K, 051.0.0./8.68.4).

Bu eserlerin dışında ayrıca namazgâh (musalla) denen yerler de satılmış veya kiraya verilmişlerdir. Bu yerler 1920-1940'lı yıllarda boş arsa kabul edilerek belediyelere, diğer kurumlara ve vakıflara verilmiş ve üzerlerine binalar yapılmıştır. Hâlbuki yeşil alan olarak elde tutulsalardı, bugün Türkiye'de her şehirde

16 Çallı bilindiği gibi İnönü'nün itibar ettiği ve poz verip tablosunu yaptırdığı iki ressamdan biridir. Fahri Sakal, "Almanya'da Bastırılan İnönü Resimleri", *History Studies*, Volume 3/3 2011, ss. 337-350; Fahri Sakal, *Tek Parti'nin Muhalefet Anlayışı*, s. 82, 83; BCA, CHP K.490.01/475.1939.1.

beşer onar, büyük şehirlerde ise ellişer-yüzer adet veya daha fazla yeşil alan bulunabilirdi (Ersin ve Sakal, 2021: 173). Buna örnek olarak İstanbul'da Gureba Hastanesi yakınındaki Namazgâh¹⁷ adıyla bilinen müzeye terk edilen yer verilebilir (BCA, MGM K, 30-10-0-0/139-996-11). Bunun gibi birçok namazgâh/musalla arsası ayrıca satılmıştır¹⁸.

c.Şahısların ve Özel Şirketlerin Camileri Amacı Dışında Kullanması

Kurumlar kadar olmasa da kişiler ve hususi şirketler de bazen camilere el koyabiliyorlardı. Kişilerin cami ve mescitleri satın alma veya el koyma nedenleri eldeki vesikalara göre çeşitlilik göstermektedir. Bazı partili nüfuzlu kişiler cami ve diğer hayrata keyfi olarak el koyabilmektedir. Dönemin atmosferini anlamak için çarpıcı bir misal olarak, Balıkesir Sındırgı'da CHP İlçe Reisi Ali Reşat Göksiden ve kardeşi Kemal Göksiden tarafından işgal edilen cami örnek verilebilir. İlgili yazışmalara bakıldığında bu caminin kurtarılması için halkın uzun uğraşlar verdiği anlaşılıyor. Müftüye başvurmuşlar, ancak müftü Parti İlçe Başkanı'nın etkisinde olduğundan bir sonuç elde edememişlerdir. Bu konuda vatandaşlar son çare olarak doğrudan Cumhurbaşkanı İ. İnönü'ye yazmışlardır ki, dilekçenin muhtevası oldukça trajiktir (BCA, MGM K, 30-10-0-0/139-998-9):

“Bizim Rızaiye mahallesiyle komşumuz Reşadiye mahallesinin bir camii şerifi vardır. Bu iki mahalle halkı ibadetlerini bu camide yaparlar ve şehrin diğer camileri uzak olduğundan kış günleri oralara gidemezler. ...bu camimiz iki senedir Sındırgı Cumhuriyet Halk Partisi reisi Ali Reşat ve kardeşi Kemal Göksiden taraflarından tütün deposu olarak kullanılmakta ve biz halk bu camide ibadetten mahrum bırakılmaktayız. Sındırgı kaymakamlığına ve Diyanet İşleri Riyasetine verdiğimiz istidalar (...) neticesi camimizin evkafı mazbutadan olmadığı için bir şey yapılamayacağı cevabında bulunuldu. Müftülük ve kaymakamlık bu işin hakkından gelemedi. (...) Camimiz Yerli Ürünler Türk Tütün Şirketi'nin deposudur. İnhisar idaresinde de cami yerli ürünleri deposu olarak kayıt edildi. Mahalle mümessilleri ve müftü ve sair halk ve memureyn Bay Ali Reşat'tan çekinirler ve korkarlar. Biz ve bütün kaza köylüsü bu adamın şerrinden ve kahrından nefret etmişler ve adeta esaret hayatında yaşar şekline girmişizdir. Camimiz evkafı mazbutadan değilse, Ali Reşat ve Kemal'in malı mıdır ki tütün deposu olarak kullanılsın? Bir milletin mukaddes mabedi böyle münferid eşhas tarafından kendi malı imiş gibi depo olarak kullanılabilir mi? Kime dert döktük ve şikâyetle bulduk ise de tesirini göremedik. Mahalle mümessili, Ali Reşad'ın korkusundan (...) bütün dediklerini kabulden başka bir şey yapmamaktadır. Müftü hazretleri ise her gün Ali Reşad'ın yazıhanesinde iltifat ve teveccüh düşkünlüğünde bulunmaktadır. Bu zata buranın önde gelen birkaç nüfuzlu zengini destek olmakta ve yardım etmektedir...”

Bu bilgi ve belge aslında tek başına bir makale konusu olabilir. Ancak biz konumuz gereği belgeyi sadece neşretmekle iktifa edeceğiz. Yine de bu durum gösteriyor ki zaman zaman mahalli zorbalık ve yolsuzluklarla birlikte camiler bu şekilde de amaçları dışında kullanılmış, bu gibi bazı hadiselerin yerinde çözümlenmesinden umut kesilerek meseleler Cumhurbaşkanı İnönü'ye kadar aksettirilerek tarihe not düşülmüştür. Yukarıda görüldüğü üzere Müslüman halk camilerin ticarete alet edilmesine hoş bakmamaktadır, gay-

17 Namazgâh (Arapçası Musallâ) alanları İslam medeniyetinin önemli bir kurumu idi. Camilere sığmayacak büyük kalabalıklar, sefere giden ordular veya başka kalabalık gruplar orada namaz kılar, bu arada başka sosyal hizmetler de o mekânlarda yapılırdı. Bkz. Nebi Bozkurt, “Namazgâh”, *TDV. İslam Ansiklopedisi*, C. 32, 357-360.

18 Bunlar için bkz. Ersin ve Sakal (2021).

rimüslim veya seküler anlayışa sahip kişiler ise camilerin amacı dışında kullanılmasında daha aktif rol üstlenmektedir. Mesela ilgili belgelerden birinde kiralanan bir caminin Ermeni bir vatandaş tarafından, kadın iskarpinlerine tahta ökçe yapılması için bir fabrika haline dönüştürüldüğü görülüyor. Bu vatandaş caminin minaresini yıktırması, yerine tuvalet yaptırmış; dibindeki mezarların üstüne de bir gecekondu kurmuş, türbeyi de kahvehane haline getirmiştir. Tabi bu durum çevredeki halka rahatsızlık vermiş ve mesele Vakıflar İdaresi'ne taşınmış, ancak Vakıflar: "Kiraya verilmiştir, Milli Koruma Kanunu var, kiracıyı zorlayamayız" diyerek meseleyi kapatmıştır. (Sebilürreşad, Sayı 193: 287).

Tek partili yıllarda yukarıda görüldüğü gibi, çeşitli kişi veya şirketlerce el koyulan, kiralanan pek çok cami bulunmaktadır. Bu uygulama kalıcı ve genele teşmil edilmiş bir hal almıştır ki TBMM'de yıllar sonra dahi konu münakaşa mevzuu olmuştur. Ahmet Gürkan TBMM'de durumu 1952 yılında şu şekilde özetlemiştir (TBMM Tutanak Dergisi, Dönem 9, C. 18, toplantı 2, Kırk Beşinci Birleşim, 23.11.1952):

"Birçok camiler, kiraya verilmektedir ve birçok camiler kapalı durmaktadır. Size yalnız Ankara'dan iki misal vereceğim... Ankara'daki Ahi Tuğra Mescidi, Muvakkithane, bugün kapalıdır, imam yoktur. Papani Mescidi kiradadır, Konyalı Şefik isminde birisindedir. Helvacılar Mescidi Pol isminde bir Ermeni vatandaşa kiraya verilmiştir, bugün onu ahır olarak kullanıyor, arkadaşlar. Medeni memleketler içerisinde eğer her hangi bir mabedin her hangi bir şekilde kiraya verildiğini bir vatandaş bana ispat ederse ben iddiamdan feragat ederim. Bu bizim için hacaletaver (utanç verici) bir keyfiyettir. (...) cami kiraya verilir mi? cami depo olur mu? (...) Gedik Mescidi, Kızılay'da hububat ambarıdır. Hacıkoca Mescidi, Cumhuriyet Halk Partisi'nin Sakarya Bucağının fuzuli işgali altındadır. İstanbul'da Beylerbeyi Camii'nin muvakkithanesi, Cumhuriyet Halk Partisi işgali altındadır..."

Bazı camilerin ahır olarak kullanıldığına dair söylentiler çoğalınca hoşnutsuzluk *Cumhuriyet* gazetesinde de konu edilmiştir. 20.04.1936 tarihli *Cumhuriyet* gazetesinin 3. sayfasındaki habere göre Seferihisar'ın Hereke köyündeki İkinci Beyazıt zamanından kalma tarihi caminin durumu; "Bu ne insafsızlık, Seferihisar'da tarihi cami ahır yapılmış!" başlığı altında, haber yapılmıştır (Cumhuriyet, 20 Nisan 1936). Konu ile ilgili olan daha evvelki makalemizden hatırlanacağı üzere (Ersin, Sakal, 2021) gene *Cumhuriyet* gazetesinin haberine göre, meşhur Sünnî Hatun Camii'nin kiraya verilip ahır olarak kullanılması "Cami ahır olur mu hiç" başlığıyla tenkit edilmiştir (Cumhuriyet, 23 Mayıs 1948). Keşan'da 7 tane "tarihi" cami hayvan yemliği olarak kullanılmıştır. Bunlarla beraber kayıtlara göre Türkiye'de toplam 120 adet cami Ziraat Bankası ve TMO tarafından hububat deposu olarak istifade edilmiştir¹⁹. 1930'lu yıllarda, sadece İstanbul'da 75 cami çeşitli gerekçelerle ve yok pahasına elden çıkarılmıştır, birçok vakıf malı da, Ermeni ve Rumlara devredilmiştir (Türkiye, 2 Temmuz 1993). Haberi tefrika olarak devam ettiren gazetenin iddiasına göre Eminönü Müftülüğü'nce hazırlanan haritada, yalnızca bu ilçe sınırları dâhilinde 100 caminin kayıp olduğu belirtilmiştir (Türkiye, 3 Temmuz 1993).

ç. Buğday Deposu Olarak Kullanılan Camiler

Camiler, erken Cumhuriyet döneminde 30'lu yılların başından 40'ların ortalarına kadar çok farklı amaçlar için kullanılmıştır. Bu tarih aralığında beklenen, yeni rejime uyum sürecinin hız kazanması, yalnızca siyasal sekülerizmin değil toplumsal dokuya da sirayet etmiş bütünsel laikleşme paradigmasının hayata geçirilmesidir. Bu bakımdan Cumhuriyet, Osmanlı'nın cami merkezli hayatını özendirmekten kaçınmayı

¹⁹ <https://www.sabah.com.tr/gundem/2020/06/17/> (Erişim Tarihi: 01/08/2020).

öncelemiştir. Hatta camileri salt, istifade edilecek fiziki yapılar olarak gördüğü ve göstermeye çalıştığı söylene bilinir (Parlak, 2019: 362). Bu bağlamda camilerin kullanım alanlarından en sık görülenlerinden biri de ambar olarak istifade edilmeye çalışılmasıdır. Bu minvalde “boş” olan ve “tarihi değeri olmayan” camilerin kullanımı için Ziraat Bankası’na izin verilebileceği bildirilmiştir (BCA, MGM K, 30-10-0-0/192-316-99). Ancak alınan bu karara rağmen bu konuda da uygulamaların gelişigüzel yapıldığı görülmektedir. Bu hususta sadece Diyarbakır’da yaşanan iki caminin kiralınması olayı başlıca bir makale konusu olabilecek ciddiyettedir. Bu iki tarihî camiye ilave olarak başka 13 adet olmak üzere ceman 15 adet cami işgal edilerek ibadetten alıkonulmuştur. Bu konuda VUM’dan Başvekâlete, Diyarbakır’da Yedinci Kolordu birliklerinin işgali altında 13 cami bulunmakta olduğu yazılmıştır. Bunların içinde yüksek tarihî ve mimarî değeri olan Hüsreviye ve Behramiye camileri olduğu da ayrıca belirtilmiştir. Millî Müdafaa Vekâleti ile yapılan uzun yazışmalardan sonra bu eserlerin tahliyeleri önce temin edilmişse de sonra buğday ambarı yapılmak üzere vilayetin oluru ile Ziraat Bankası’na verilmiştir. Bu konuda Diyarbakır Valiliği’ne Başbakanlık’tan giden şu yazı kayda değerdir (BCA, MGM K, 30-10-00/192-316-9):

“Evvelce askeri kıtaların işgali altında iken tarihî ve mimarî kıymetlerinden dolayı tahliye ettirilen Hüsreviye ve Behramiye camilerinin vilayet makamının tensibiyle Ziraat Bankası’nca buğday ambarı ittihaz edildikleri ve tahliyeleri için vaki olan müracaata, vilayetçe bunların derhal tahliyelerine imkân olmadığı gibi, arkası gelmekte olan buğdaylar için diğer cami ve mescidlerin de işgali zaruri olduğu yolunda cevap verildiği bildirilmektedir. Bu eserlerin tarihî ve mimarî kıymet ve mahiyetlerini takdir ve hiç olmazsa salahiyetli yerlerden tahkik ve millî sanat abidelerinin korunması hakkındaki tebligata en evvel ve en çok riayet etmeleri lazım gelen vilayet makamının kıymet ve ehemmiyetleri bariz olan bu eserler hakkında böyle yıkıcı bir hareketi terviç etmiş olabileceğine ihtimal vermemekle beraber keyfiyetin izahını ve buğdaylar için başka yerler bulunarak bu camilerin derhal boşaltılmasını ve boşaldığının bildirilmesini isterim.”

Kültür Bakanlığının 11.02.1936 tarihli yazısında ise, “Mihraplara kadar doldurulan buğdayların” camilerin durumunu tehlikeye soktuğu ehemmiyetle işaret edilmektedir. Bu iki tarihi eserin tahliyesini ve korunması için gereğinin yapılması istenmiştir²⁰ Görülüyor ki bir askeri birliğin komutanı, bir devlet bankası veya bir ilin valisi bir camiye, bir tarihi esere rahatlıkla el koyabilmekte, o eserin “harabiyetine” yol açacak şekilde kötü kullanabilmektedir. Bunları kimler yapıyor ve tarihî eserlere musallat olan bu vandallist havayı kimler yaratıyordu bu çok daha geniş bir araştırma konusudur ancak ilgili belgelerde devletin çeşitli kademelerinden bu tür tavırlara gösterilen farklı yaklaşımları görmek mümkündür. Bu eserlerin bu çeşitli kademelerden kurtulması hakkında Cumhurbaşkanlığı yüce katına sunulan 05.12.1935 günlü telyazısı üzerine, Başvekâletten Ziraat Vekâletine yapılan tebligata verilen karşılıklı, 18 Ocak 1936 tarihli derkenarla Vakıflar Umum Müdürlüğü ile ilgili yazışma şu şekildedir:

“Anıtlar Komisyonu mimarının raporuna atfen bu camilerin bu suretle buğday deposu olarak kullanılmalarının büsbütün harabiyetlerini mucip olacağından bir an evvel tahliyelerinin temini Kültür Bakanlığı’ndan da sureti ekli yazı ile müdüriyetimize bildirilmesi üzerine mesele ehemmiyetle vilayete yazılmış ve hemen tahliyeleri cevabının temini rica olmuştur. Mahalli Vakıflar Müdürlüğü’nden alınan karşılıklı vilayete başvurulmuşsa da bu camilerin hemen boşaltılmalarına imkân olmadığından münasip bir yer tedariki suretiyle tahliyeleri

20 Aynı belge.

için Ziraat Vekâletine yazıldığı ve bir taraftan arkası gelmekte olan zahireler için diğer cami ve mescitlerin de işgallerinin zaruri olduğu yolunda vilayetten cevap alındığı bildirilmiştir. Şu hallerden anlaşılıyor ki, asarın ne tarihsel ehemmiyeti ne bedîi ehemmiyeti ve ne de bir halkın ibadet inancı hala layık olduğu hürmetle karşılanmayarak bunların zahire ambarı yapılması hayrete şayandır. Koca bir vilayet merkezinde zahire koyacak camilerden başka yer bulunmaması hakikatte ambar olmamasından değil, abideler ve tarihi evkaf eserlerinin sahipsiz gibi telakki edilmesinden başka manası olamaz. Evkafın zarar ve ziyan isteme hakkı baki kalmak üzere işgal altında olan Hüsreviye ve Behramiye camilerinin hemen boşaltılarak evkafa teslimi hususunun telgrafla Diyarbakir Valiliğine ve tasfiye harici kalmış olsa bile ne bir caminin ve ne de herhangi bir hayrat ve abidenin müdürlüğümüzün malumat ve muvafakati olmadan asla işgal ve başka tarafa tahsis edilmemesinin ve bütün valilikler ile bakanlıklara tez elden emir ve tebliğine müsaadeleri...²¹.

Bu camilerin bir süre böyle depo olarak kullanıldığı belli ise de hangi tarihte boşaltılıp ibadete açıldığına dair elimizde bilgi yoktur. Ancak “koca il merkezinde zahire koyacak başka yer” yok mu şeklindeki çıkıştan sonra ilk fırsatta boşaltılmış olmaları muhtemeldir.

İstanbul’da bulunan kıymetli eserlerden Üsküdar Toptaşı’nda Atik Valide namıyla anılan Nurbanu Sultan, Salkım Söğüt’te Zeynep Sultan, Yavuz Selim’in halasının yaptırdığı Hüsam Bey ve Kasımpaşa’da Piyale camileri de bir süre un ve buğday ambarı yapılmıştır. Hüsam Bey Camisi’nin döşemesi ağırlığa tahammül edemeyip çökmüştür. Başka birçok yerdeki camilerin de aynı şekilde duvarları çatlamış veya yıkılmış, döşemeleri çökmüştür. Nihayet en meşhur camilerden biri, Dolmabahçe Camii, TMO tarafından hububat deposu yapılmak istenmiş, vakıfların hükümete itirazı üzerine cami depo olmaktan ancak kurtulabilmiştir (BCA, MGM K, 30-10-0-0 /192-318-17). Elazığ ve Çankırı’daki camiler için de benzer yazışmaların belgeleri bugün elimizdedir, ilgili yazışmada: “Bu işgaller yüzünden kıymetli sanat eserlerinin durumları çok acıklıdır. Elazığ’daki Saray Camii’nin kıymetli minberinin harap olmasına mahal kalmamak üzere buğday ambarı yapılmasından sarfınazar edilmesi” arz edilmiştir (BCA, KDB K 30.10.0.0/192.318.26). Çankırı’da buğday ambarı olarak kullanılmak istenen Yenicami ise son anda kurtulabilen camilerdendir, ibadet dışında kullanılamayacağı kararı verilmiş ve cami böylece kurtarılabilmektedir (BCA, KDB K, 30.10.0.0/192.318.1).

Değerlendirme ve Sonuç

Türkiye tarihinde Tek Parti iktidarı camiler konusunu hakiki ihtiyacı belirleyerek ihtiyaç fazlası olanları elden çıkarmayı düşünmüş ve bunların bir kısmını kadro harici tutarak satmıştır. Bazı camiler ise kadro dâhili olsalar bile bazı hallerde birçok kurum tarafından depo veya asker konaklaması için kullanılmıştır. Birçok cami veya mescid Müslim ve gayri Müslimlere satılmış; bazıları da kişilere ve kurumlara kiralanmıştır.

Bu işler, cami ve mescitlerin fazla olduğu düşüncesiyle, “hakiki ihtiyacı” belirleme ve ihtiyaç hissedilmeyenleri satarak gelirini benzer alanlara harcama veyahut geçici olarak ihtiyaç halini giderme gibi gerekçelerle yapılmıştır. Ancak bu politika uygulanırken kanunla belirlenenin dışında birçok icraatın yapıldığı da çalışmamızda görülmektedir. Vatandaşın ibadet ihtiyacı için birbiri ile beş yüz metreden uzak mesafedeki camilerin yıkılmama kararı, eserlerin tarihî ve mimarî değere sahip olması halinde korunacağı gibi

21 Aynı belge.

hükümlere rağmen, bunlara her zaman uyulmamış, birçok eser çeşitli gerekçelerle satılmış, işgal edilmiş veya bazı kurumlara kiraya verilmiştir. İşgal edilen veyahut kiralanan bu ata yadigârı camilere kiracıların hiç de iyi bakmadıkları ilgili belgelerden anlaşılmaktadır. Bu dönemde kadro harici camilerin çok önemli miktarının satıldığı, lokanta, saz evi, ayakkabıcı veya Halkevi binası haline getirildiği, kadro dâhilinde olanlarının dahi bazılarının işyeri, depo, kışla olarak kullanıldığı arşiv belgelerinde görülmektedir. Bazı eserlerin ve müstemilatının yağmalandığı, çatılarındaki kiremitlerin içindeki eşyaların veya kubbesindeki bakır levhaların çalındığı, bunların yeterli derecede korunamadığı ilgili yazışmalardan anlaşılmaktadır. Bunlar maalesef, tarihinde kurduğu “vakıf medeniyeti” ile temayüz etmiş olan Türklerin yurdunda yaşanmış olaylardır.

Arşivlerimizde incelenen belgelerden anlaşılmaktadır ki, pek çok caminin “işgali” mevzuata bağlı kalınmaksızın bir düzen ve ahenkten yoksun olarak gerçekleşmiştir. Bundan dolayı hem yapılar zarar görmüş hem de ibadet konusunda sıkıntılar baş göstermiştir. Tek partili yıllarda devlet kademesinde gerçekleştirilen çeşitli yazışmalardan anladığımıza göre camilerin içinde bulunduğu bu durumdan devletin başında olan isimleri, kurumları veyahut tek başına orduyu sorumlu tutmak doğru değildir. Ancak şu da inkârı mümkün olmayan bir gerçektir ki, ibadethaneler konusunda yaratılan atmosfer, mahalli idarelerin keyfi uygulamaları ile birleşince, buna bir de devlet kademesinde yer alan birilerinin özensiz tutumu eklenince, yapılara ciddi zararlar veren ihmalkârlıklar ortaya çıkarmıştır. Hatta bu özensizliklerin zamanla ciddi boyutlara ulaşması, Başvekâlet ve Dâhiliye Vekâleti’ni tamimler yayınlamak zorunda bırakmıştır. Gene de bu tamimlerin korumaya dönük odaklandığı durum, muhafaza edilmesi gereken camilerin ibadethane olmalarından ziyade Türk medeniyetinin bir unsuru olarak Türk sanatının köklülüğünü simgelemesi bağlamında değerlendirilmesidir. Camiler üzerinde gerçekleştirilen bu siyasetlerin şekillenmesinde, maddi ve fiziki imkânsızlıkların yanı sıra tek parti döneminin ulus-devlet ideali, yeni toplum tahayyülü ve laiklik politikalarının etkili olduğu söylenebilir. Bu doğrultuda zaman zaman iktidar, cami ve mescitlere karşı, kişi ve kurumların eserleri tahribe dönük icraatlarına müdahale etmiş ve “Türklüğün medeniyet tarihinin abideleri” durumunda olan bu eserleri korumaya çalışmıştır. Bir başka ifade ile tarihî ve sanatsal değeri olanlar korunmaya çalışılmış, ancak bu koruma sanat ve tarih değeri olmayan, sadece ibadethane (cami ve mescid) olanlar için geçerli olmamış; özellikle “kadro harici” iseler muhakkak elden çıkarılmışlardır.

Bir eserin tarihî ve sanatsal değeri olup olmadığına bazen tarihten ve sanattan anlamayan sıradan memurların raporlar yazarak karar verdiği olmuştur. Birçok durumda böyle bir rapora bile gerek görülmeden, tarih ve sanat değeri olan bir caminin müze, depo ve kışla olarak kullanıldığı da görülmüştür. Bu tür hukuksuz uygulamalar VUM ve DİB müdahalesiyle bazen durdurulmuş, bazen de kira veya işgal durumu kurumların ve kamunun uygun gördüğü zamana kadar sürmüştür.

Kaynaklar

1. Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

- BCA, BÖKM K, 30.01.0.0/66.414.7.
BCA, CHP K, 490.01/468.1919.1.
BCA, CHP K, 490.01/475.1939.1.
BCA, DİB K, 051.0.0/8.67.26.1.
BCA, DİB K, 051-0-0/13-115-57.
BCA, DİB K, 051-0-0/8-67-8.
BCA, DİB K, 051-13-115-75.
BCA, KDB K, 30.10.0.0/139.998.10.
BCA, KDB K, 30.10.0.0/139.998.2.
BCA, KDB K, 30.10.0.0/192.315.21.
BCA, KDB K, 30.10.0.0/192.315.22.
BCA, KDB K, 30.10.0.0/192.317.10.
BCA, KDB K, 30.10.0.0/192.317.9.
BCA, KDB K, 30.10.0.0/192.318.1.
BCA, KDB K, 30.10.0.0/192.318.15.
BCA, KDB K, 30.10.0.0/192.318.24.
BCA, KDB K, 30.10.0.0/192.318.26.
BCA, KDB K, 30.10.0.0/213.445.12.
BCA, KDB K, 30.10.0.0/213.446.5.
BCA, KDB K, 30-10-0-0/26-151-24.
BCA, KDB K, 30-18-1-2/57-61-4.
BCA, MGM K, 30-10-0-0 /192-316-2.
BCA, MGM K, 30-10-0-0/192-316-99.
BCA, MGM K, 30-10-0/192-317-4.
BCA, MGM K, 30.10.0.0/192.318.18.
BCA, MGM K, 30.10.0.0/192.318.26.
BCA, MGM K, 30.10.0.0/192.318.35.
BCA, MGM K, 30-10-0-0 /192-318-17.
BCA, MGM K, 30-10-0-0 /192-318-6.
BCA, MGM K, 30-10-0-0/139-996-11.
BCA, MGM K, 30-10-0-0/139-998-9.
BCA, MGM K, 30-10-0-0/192-313-15.
BCA, MGM K, 30-10-00/192-316-9.

BCA, MGM K, 30-10-0-0/192-318-12.

BCA, MGM K, 30-10-0-0/192-318-13.

BCA, MGM K, 30-10-0-0/192-318-25.

BCA, MGM K, 30-10-0-0/26-151-22.

BCA, MGM K, 30-10-1/127-911-20.

2. Süreli Yayınlar

Cumhuriyet.

Sabah.

Sebilürreşad.

Türkiye.

Vakit.

3. İnceleme ve Araştırma Eserler

Atatürk, Mustafa Kemal (1989). *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*. C. 1, (Derleyen Nimet Arslan), Ankara: TTK. Yayınları.

Bozkurt, Nebi (2006). "Namazgâh". *TDV. İslam Ansiklopedisi* (32), 357-360.

Ersin, Yasin-Fahri Sakal (Aralık 2021). "Tek Parti Devrinde Cami ve Mescitlerin Satılması", *Vakıflar Dergisi*, (56), 163-182.

Esen, A. Kıvanç (2011). "Tek Parti Dönemi Cami Kapatma/Satma Uygulamaları". *Tarih ve Toplum*, (13), 91-158.

İnönü, İsmet (2001). *Defterler (1919-1973)*. İstanbul: Yap Kredi Yay.

Lewis, Bernard (1993). *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. Ankara: TTK. Yayınları.

Obuz, Ömer (2017). "Yakın Geçmişte Camilerin Farklı Kurumlara Tahsisi ve Askeri Amaçlı Kullanımı Üzerine Bir İnceleme". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* (3), 444-1460.

Öztürk, Nazif (1995). *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*. Ankara: TDV Yayınları.

Parlak, Deniz (2019). *Türkiye'de Laikliğin Oluşum Sürecinde Camiler (1923-46)*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmış Doktora Tezi).

Sakal, Fahri (2008). *Çok Partili Döneme Geçişte Tek Parti'nin Muhalefet Anlayışı*. Samsun: Etüt Yayınları.

Sakal, Fahri (2011). "Almanya'da Bastırılan İnönü Resimleri", *History Studies* 3/3: 337-350.

4. Elektronik Kaynaklar

<https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.3634.pdf> (Erişim Tarihi: 11/04/2022).

<https://www.sabah.com.tr/gundem/2020/06/17/> (Erişim Tarihi: 01/08/2020).

<https://www.youtube.com/watch?v=gsNLdf3BeDo> (Erişim tarihi 16.05.2021).

